

AMEA

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2019, № 1

Daxil olma: 20.02.2019

Qəbul olma: 28.03.2019

Səhifə: 80-84

ISSN: 2663-4414

UOT: 821(=512.1)

Nigar İsmayilzadə*

TÜRK TƏKKƏ ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ ƏZİZ MAHMUD XUDAYİNİN İLAHİ EŞQ GÖRÜŞLƏRİ

Açar sözlər: təsəvvüf ədəbiyyatı, zühdi sufi ədəbiyyatı, cəlvətiyyə təriqəti, ilahi eşq

Key words: Sufi literature, ascetic Sufi literature, Jalwatiyya sect, divine love

Ключевые слова: турецкая суфийская литература, аскетическая суфийская литература, верование джалватия, божественная любовь

İnsanin dünya kirlərindən təmizlənərək, ruhundan cahilliyi və qəfləti silib, onu gerçək təmizliyi ilə ortaya çıxaran yol təsəvvüf adını alır. Təsəvvüf İslam dünyasında sosial həyatla geniş ölçüdə birləşərək xalq kütlələri arasında böyük marağa səbəb olan bir iman, fikir, irfan və eşq hadisəsidir. Təsəvvüf uca Allaha yönəlmək, insanın öz varlığını Haqqın varlığında yox etməkdir. Təsəvvüfün mövzusu insanın nəfsi və ruhu ilə bağlı olan bütün məsələlərlə bağlıdır [1, s.4].

Türk dünyasında təsəvvüf cərəyanının inkişaf edib yayılması ədəbiyyata da təsir etməyə bil-məzdi. İnsanın nəfsini tərbiyə etməsi, ilahi eşqdən nəsibini alması və vüsala çatması, eyni zamanda dünyanın faniliyi, gözəl əxlaq kimi düşüncələr təsəvvüf ədəbiyyatının əsas mövzudur.

Türklər İslam dinini qəbul etdikdən sonra yaranan ədəbiyyat ilə təsəvvüf ədəbiyyatı eyni pillədədir. Anadoludakı təsəvvüfün ilk ədibləri Yəsəvinin dərvişləridir. Onların dilindəki şeirlər “nə-fəs”dir, “hikmət”dir. Təkkələrdə, dərğahlarda söylənən Haqq sözləri türk xalqını bir-birinə daha da sıx bağlamışdır. Türk təsəvvüf ədəbiyyatı Mövlana, Konəvi, Yunus Əmrə, Hacı Bektaş, Eşrefoğlu Ruminin əsərlərində gözəlliyi ilə təsvir olunmuş, təsəvvüf bu şairlərin yardımı ilə ədəbiyyatı daha da zənginləşdirmişdir. Təsəvvüfdən bəhs edən dərvişlər həqiqət incilərini şeirlə dilə gətirmişlər. Bu mütəsəvvüflər üçün ədəbiyyat ilahi eşqi əks etdirmək üçün bir vasitə olmuşdur. Təsəvvüf ədəbiyyatında eşq hər şeydir, hər şey eşqdır. Divan və təsəvvüf ədəbiyyatlarında mütləq həqiqət olan Allaha qovuşmağın eşq və ağıl olmaq üzrə başlıca iki yolu vardır. Aşiq eşqi, zahid isə ağıl əks etdirir. Məqsədə çatdıran, lakin ən çətin olan eşq yoludur və daima ağılla mübarizədedir.

İlahi eşq mövzusu XI-XII əsrlərdə təsəvvüf və ya təkkə poeziyasının güclənməsi ilə yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. XIII-XIX əsrlər divan ədəbiyyatında da ilahi eşq əsas mövzu olmuş, klassik ədəbiyyat bir eşq ədəbiyyatı durumuna gəlmişdir. Şeirlərdə səslənən meyxanə, saqi, qədəh, gül, bülbül, pərvanə kimi təsəvvüf terminləri şeirin estetik gözəlliyini təmin edən üsürlər olmuşdur [2, s.5].

XVI yüzil türk təsəvvüf ədəbiyyatının zirvəsi sayılır. Bu əsrdə əruzla başlayan təkkə şeiri heca vəzninə də üstünlük vermişdir. Məsələn, camidə vəzlər verən Əziz Mahmud Xudayinin həm əruzda, həm də hecada yazdığı şeirləri axıcı və sadədir.

Təsəvvüf ədəbiyyatı XVI əsrdə heca vəzninin xəlvəti, cəlvəti, mövləvi, gülşəni şairlərinin də şeirləri ilə xeyli dərəcədə sadələşdi. Şairlər əsasən heca vəzninə müraciət etməyə başladılar. Xüsusən də zühdi-təsəvvüfi məşrəbə mənsub sufi şairlərinin ilahi eşq şeirlərini əsasən xalqın anlayacağı

* Bakı Dövlət Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: nigarismailzadeh@gmail.com

dildə yazırdılar. Zühdi-təsəvvüfi ədəbiyyatın XVI əsrdəki təmsilçiləri İbrahim Gülşəni, Üftadə, Əziz Mahmud Xudayi, Vahib Ümmi və b. idi.

Əziz Mahmud Xudayi adı ilə tanınan və bir çox qaynaqlarda cəlvətiyyə təriqətinin piri kimi təqdim edilən mütəsəvvüf şair, din adamı olan bu şəxs 1541-ci ildə Şərəflikoçhisar adlı yerdə anadan olmuşdur. Halbuki yuxarıda da dediyimiz kimi, cəlvətiyyə təriqətinin qurucusu onun şeyxi Üftadə olmuşdur. Əziz Mahmud Xudayi təriqəti daha da inkişaf etdirmiş, onu şəriətə yaxınlaşdırmışdır. Bu səbəbdən də dərğahdan daha çox, məsciddə (camidə) vəzlər verdiyi və imamlıq etdiyi bilinir.

Əsl adı Mahmud olan Əziz Mahmud Xudayinin uşaqlıq dövrü Sivrihisarda keçib. Burada ilk təhsilini alıb, sonra da təhsilini davam etdirmək üçün İstanbula gedib. Ayasofya mədrəsəsində oxuyub, təfsir, hədis, fıkıh elmlərini öyrənib. Xəlvətiliklə maraqlanıb və müəllimi Nazırzadə Ramazanla birlikdə Ədirnəyə, sonra da Misirə gedib. Misirdə xəlvətiyyə şeyxlərindən dərs aldıqdan sonra Bursaya qazı təyin olunur və burada Üftadənin dərvişi olur. Sonra Sivrihisara, oradan da İstanbula gedən Əziz Mahmud 1628-ci ildə vəfat edib.

Əziz Mahmud Xudayinin dərvişləri daha çox oxumuş insanlar və dövlət adamları, paşalar, vəzirlər, şeyxülislamı idi. Hətta Osmanlı padşahları da ona çox böyük hörmət göstərirdilər.

Əziz Mahmud Xudayinin bizə qədər gəlib çatan və iki dildə – ərəbcə və türkcə yazdığı əsərlərinin çoxu sünni əqidəsinin şərhinə və üstünlüklərinə aiddir. Məsələn, o, şeiriyyət baxımından gözəl olan bir şeirində də buna toxunur:

*Buyruğun tut Rahmanın
Tevhide gel tevhide
Tazelensin imanın
Tevhide gel tevhide*

*Yaban yerlere bakma
Canın odlara yakma
Her gördüğüne akma
Tevhide gel tevhide*

*Masivadan gözün yum
Ne umarsan Haktan um
Gitsin gönülden hümmum
Tevhide gel tevhide*

*Zahirde kalan kişi
Güç etme asan işi
Gider gayri teşvişi
Tevhide gel tevhide*

*Şirki baştan savarsan
Hak bilmeye iversen
Yaradanı seversen
Tevhide gel tevhide*

*Emri yerine getir
Erkenden işi bitir
Sıdk ile iman getir
Tevhide gel tevhide [3, s.438].*

Əziz Mahmud Xudayinin dini əsərlərinin yanında ərəbcə və türkcə yazdığı təsəvvüfi əsərləri və ayrıca bir divanı da vardır. Bunlar: “Nefais-ül-mecalis”, “Tecelliyat”, “Divan-ı ilahiyat”, “Habbet-ül-muhabbe”, “Tarikatname”, “Cami-ul-fadail ve kami-ur-rezail” və s.-dir.

*Neyleyim dünyayı
Bana Allahım gerek
Gerekmez masivayı
Bana Allahım gerek.*

*Ehl-i dünya, dünyada
Ehl-i ukba, ukbada
Her biri bir sevdada
Bana Allahım gerek.*

*Dertli, dərmanın ister
Kullar, sultanın ister
Aşık, cananın ister
Bana Allahım gerek.*

Şairə görə dərddiyə dərman, qula sultan, aca yeyəcək, çılpağa paltar, aşiqə canan lazım olduğu kimi, əhli-təsəvvüf də Allah lazımdır.

*Fani devlet gerekmez
Dürr ü ziynet gerekmez
Haksız cennet gerekmez
Bana Allahım gerek.*

*Bülbül güle karşı zar
Pervaneyi yakmış nar
Her kulun bir derdi var
Bana Allahım gerek.*

*Beyhude hevayı ko
Hakkı bul, gör yahu
Hüdainin sözü bu
Bana Allahım gerek [1, s.185].*

Təbii ki, Əziz Mahmud Xudayi təsəvvüf əhli olmaqla bərabər, həm də camilərdə imamlıq edən bir din adamıdır. Ona görə də, onun ilahi eşq anlayışı hiss, həyəcan, coşqudan çox, şəriətə zidd olmayan anlayış daxilində verilmişdir. Şairə görə, Allah dünyanı yaratdıqdan sonra insan ruhunu vücudlaşdırdı və sonra bu bədəni eşq ilə canlandırdı. Xudayi burada eşqi dirilik, yəni can kimi təqdim edir. Onun eşq rədifli qəzəli ilahi eşq anlayışının təcəssümü mahiyyətindədir.

Əziz Mahmud Xudayi əhli-sünnət əqidəsinə ən çox bağlı olan, digər İslami məzhəb və inanc-lara, özəlliklə də şiəliyə düşmənçəsinə münasibət bəsləyən sufi olmasına baxmayaraq, eşqi ağıldan, səmimiyyəti quru ibadətdən üstün tutmuşdur. Xudayinin eşq və ağıl haqqındakı qənaətlərini eşq rədifli şeirlərində görmək mümkündür.

*Ya Rabbena ya Rabbena eyle bize i'ta-yı aşk
Çeksin bizi senden yana bu urve-i vüska-yı aşk [4, s.97] –*

mətləli ilə başlayan qəzəlinə şair Allaha yalvararaq eşq istəyir, elə bir eşq ki, onu özünə çəkə bilsin, çünki ilahi eşq Allaha qovuşmanın tək yoludur. Aşıqın qazanacağı tək himmət ilahi eşqdır. İlahi eşq kimdə qərar tutarsa, o insanı maddi varlığından qurtarar, iradəsini, aqlını əlindən alar. Aşıq mə-nəvi məsafələri keçmək üçün ağıla deyil, eşqə möhtacdır. İlahi eşqin yolu əzablarla, çilələrlə doludur, ağıl isə əzabı, çiləni deyil, rahat bir həyatı axtarır. Elə ki, eşq bütün yer üzünü, hətta göyləri ört-dü, eşqin anka quşu da yuvasını orda qurar. Can maddi varlığın simvoludur, canı ovlamaq, yəni yox etmək, canın yerinə eşq yuvası tikmək ilahi eşqə tutulmaqdır. Can evinin yerini eşq alanda hər şey görünür, aşıqın eşqi bəlli olur. Necə ki, gülə aşıq olan bülbülün fəryadı, ah-vayı ərşə çatır və bülbülün eşqi hər kəsə məlum olur, eşqə tutulan aşıqın də naləsi fələklərə qədər gedib çıxır, hər halından aşıq olduğu bilinir. Ancaq eşq sadəcə ah-nalə, fəryad, çilə deyil, həqiqi nəşə, sevinc, xoşbəxtlik, rahatlıq da eşqdədir, çünki kainat da eşq dəryasının dalğalanması ilə (eşq ilə) yaradılmışdır.

*Kimde kim aşk ede karar
Varlığını eyler nisar
Komaz kişide ihtiyar
Aqlın alır sevda-yı aşk*

*Aşkın ayan oldu ayan
Doldu zemin ü asuman
Canlarda yaptı aşıyan
Sayd eyledi anka-yı aşk*

*Çün aşk erişdi bülbüle
Arz-ı niyaz etdi güle
Afaka düşdü gulgule
Faş oldu huy ü hay-ı aşk*

*Aşk iledir şevk ü sürur
Aşk iledir zevk ü huzur
Bu kainat etdi zuhur
Mevc urdu çün derya-yı aşk.*

Eşq ilə yaranan dünyada hər şey əbədidir, gənccdir, hərəkətdədir, dinamikdir, hüsur içindədir.

*Aşk ile zinde her melek
Aşk ile devreder her felek
Ayılmaya ta haşre dek
Daim nuş ede sahba-yı aşk*

*Budur yakin bil ki haber
Koma vücudundan eser
Pevaneye eyle nazar
Can terkidir edna-yı aşk.*

Bu dördlükdə şair ölməyən, diri olan, yaşlanmayan mələklərin sirri də eşqdədir, fələklər də eşq ilə dönürlər, eşq qədəhindən içən aşıq də qiyamətə qədər ayılmaz olur, – deyir. Eşq bitərsə fə-ləklər dönməz, aşıq eşqdən ayılırsa, qiyamət qopar, dünyanın sonu olar. Təkkə şairlərində eşq şərə-bini içib ayılmamaq üçün niyaz etmək məhz bu düşüncəyə görədir. Xudayi bir daha canı tərək etmə-yi eşqin qanunu kimi təqdim edir və pərvanəni misal kimi göstərir. Əsl aşıq canı çox ucuz, yəni yox bahasına satıb, ölümü alandır. Ancaq bu ölüm onu eşq aləmində əbədi dirildəcəkdir.

*Aşkın nola olsa ayan
Çün aşk ü müşğ olmaz nihan
Bir zerrece gelmez cihan
Vasi dürür sahra-yı aşk*

*Bulan fena ender fena
Bulur Hudayi ol beka
Kılmağa nefy-i masiva
Fetva verir Monla-yı aşk [5, s.75].*

Son dörtlükdə Xudayi əvvəlki beytlərdə ifadə etdiyi eşqin gizli qala bilməyəcəyi fikrini bir daha vurğulayır. Çünki eşqin səhrası o qədər genişdir ki, dünya onun yanında bir zərrə qədər də deyildir. Bu baxımdan eşq müftisi də aşıqlərə Allahdan başqa hər şeyi tərk etmək üçün fitva verir və bundan sonra fəna içində fəna olan aşıq də bəqaya çatmış olur. Əziz Mahmud Xudayinin ilahi eşq anlayışı sonrakı şairlərə də təsir etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Sargut Cemalnur. Dinlə. Təsəvvüf söhbətləri. Bakı, 2014.
2. Göksu Mehmet Davut. 4. İstanbul Edebiyat Festivali 2012, Edebiyat ve tasavvuf. Panel Sunuları ve Tebliğler Kitabı. İstanbul, 2012.
3. Güzel Abdurrahman. Dini-tasavvufi türk edebiyatı. Ankara, “Akçağ”, 2006.
4. Aziz Mahmud Hüdayi (Hazırlayanlar M.Tatçı, M.Yıldız). Divan-ı ilahiyat. İstanbul, Üsküdar araştırmaları merkezi yayınları, 2005.
5. Tezeren Ziver. Aziz Mahmud Hüdayi. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, 1987.

THE VIEWS OF AZIZ MAHMUD KHUDAI PROMINENT REPRESENTATIVE OF TURKISH TEKKE ON DIVINE LOVE

SUMMARY

The XVI century is the peak of Sufi literature. The poets of this period also strengthened the role of the syllabic meter in poetry, which was previously mostly prosody. The representatives of the XVI century Sufi ascetic literature were Gulshani, Uftada, Aziz Mahmud Khudai and others. Among them Aziz Mahmud Khudai reached to us. According to Khudai, divine love is the only way of reaching God. The lover needs love instead of a fold in order to pass the spiritual levels. Anything that is surrounded by love in the world is eternal and in peace. Divine love in Khudai's mystical thought influenced later poets afterwards.

ВЗГЛЯДЫ ОСНОВОПОЛОЖНИКА ВЕРОВАНИЯ ДЖАЛВАТИЯ АЗИЗ МАХМУДА ХУДАИ, СВЯЗАННЫЕ С БОЖЕСТВЕННОЙ ЛЮБОВЬЮ

РЕЗЮМЕ

XVI век считается вершиной тюркской суфийской литературы. Суфийские поэты, начинавшие в том столетии с размера аруза, отдавали предпочтение и слоговому размеру. В XVI веке представителями литературы аскетического суфизма являлись Гюльшани, Уфтаде, Азиз Махмуд Худай и др. Азиз Махмуд Худай – суфийский поэт верования джалватия XVI столетия. До нас дошли суфийские произведения Худай на арабском и турецком языках. Согласно Худай, божественная любовь – единственный путь приближения к Аллаху. Для преодоления духовных расстояний влюбленный нуждается не в уме, а в любви. Все созданное в мире с любовью вечно и достойно преклонения. Понятие божественной любви Азиз Махмуда Худай оказало влияние и на последующих поэтов.